Це було 1814 року. Як відомо, зранений під Москвою лев перебігав Європу, рясно зрошуючи її дороги своєю густою, кармазиновою кров'ю. За ним невтомно гналися ловці, і радість близької перемоги мерехтіла в їх очах. Бо ж, хто знає історію, ситуація лева була без виходу: три армії перейшли Рен і натискали зі сходу та з півночі, ведені мстивим Шварценбергом, Блюхером і Бернадотом, з південного сходу наступав Бельгард, з півдня анґльо-еспанці з Велінґтоном форсували Гаронну2. Лев надаремно метався в пастці.

Ми хочемо згадати епізодик, що без сумніву згубився б, коли б довелося прирівняти його до тих далекосяглих, вагітних майбутнім подій, і ніякого значіння не мав ані для тогочасної кампанії, ані для віденського конгресу, що вирішив на довгий час долю народів. Наша історійка тиха, проста та безбарвна, як багато інших людських епізодів.

Одного березневого дня, недалеко за Фер Шампенуаз, по паризькому шляху, де останки національного ополчення мужньо ставили опір цілій богемській армії, вершник показався на узгір'ях, пустельних і посумнілих. В долині лежала рівнина, що безпосередньо доторкала високорівні3 Ст. Дені, щоб лагідно перейти в горби Монмартру. Там був уже Париж. А тут око займало лиш сині смуги лісів, що торочили обрій, де-не-де ловило в блідому весняному сонці грайливий блиск. Це спішно машерували на Париж союзні кольони і вилискували багнетами. Безлисті чагарники збігали в долину, здовж чорної ріллі, і тільки один вітряк, розпроставши латяті крила, панував над цією безлюдною околицею. Вершник ударив коня острогами.

Від самого світанку ескадровий ад'ютант Бутенко з охтирського полку гусарів, що бились у складі шлеської армії під наказами Блюхера, блукав по цих високорівнях. Як це сталось, так гаразд і не знаємо, але чи ж неможливо було в цій скаженій погоні, що насправжки могла бути єдиною запорукою перемоги, відбитись від своїх і опинитись нараз самому серед непривітньої, ворожої ночі? Не маємо ніяких підстав підозрівати Бутенка в тому, що він не піддався субординації або що

гірше: утікав із гарячіших місць. Ох-тирець був добре вихований мамою в дусі, гідному громадянина та вояка, що пам'ятає про обов'язок, мав за собою Люцен і Ляйпціґ, не враховуючи вже недавніх: Монмірайлю, Вошану, Краону, де виявив неабияку відвагу. Тож не маємо ніяких причин винуватити Бутенка в якомусь негідному вчинку. Могло тільки статись те, що наш земляк, кохаючись, як і всі ми, в добрій їжі, гарячій і приготовленій на час, затужив саме за нею, — бо куховарам полку попросту не було змоги розкладатись обозом під час тих спішних переходів, і він звернув убік пошукати якогось житла і впроситись на баранячу ногу або нехудого півня, який не брав участи у війні і міг сповняти свою миролюбиву місію — ситити гостей, дарма що непроханих.

Так чи інакше — ад'ютант Бутенко заблукав, їхав спрокволу (бо кінь його таки добре пристав1) і дрімав, похилившись на луку сідла, може, вже стративши надію найти свій полк та якусь гостинну обережу. А тому, що їхав по ріллі, кінь спотикався, і від такого стусана прокинувшись, Бутенко знечев'я взрів вітряк, що ще далеченько маячив на обрію. Ясно, що бравий гусарин не міг сподіватись, щоб там, згрібши з засік муки, дебела французька мельничиха приладила йому наших традиційних вареників, якими особливо славилась Бутенкова дідизна — співуча Полтавщина. Але щось таки могло там найтись і відпочити можна було напевно — охтирець дав коневі острогів, щоб скоріше добитись до того вітряка, на вигляд доволі гостинного.

1 Приставати — втомлюватись, вибитись із сил.

За нецілої півгодини, незважаючи на втому, дебелий мерин довіз його до вітряка, що виріс справді потужною будівлею. Бутенко зійшов із сідла, закинув поводи на частокіл, і кінь його потягнувся за якимись клаптями соломи. Вершник поправив і обтягнув свій пишний мундир, шаблю та торбу біля неї, з вишитою гарно літерою "А", і подався до млина — старосвітського, кріпкого, що, видно, встоювався вже не одним навалам і тепер ліниво та зо спокоєм фільософа махав своїми крилами.

У кухні не було нікого, ні душі, хоч, видно, тут ще недавно жили та снідали: у ватрані1 тліло, хатня споруда була чепурна й чиста, підлога з цегол підметена, і кицька пружила свій хребет, зіскочивши з ослону. Бутенко зиркнув по столі, по полицях: око втішилось. На столі стояв дзбан із вином, біля нього хліб, і цього поки що було досить. Бутенко перехилив дзбан і відломив шматок хліба — після цього стало йому краще. Він сів на ослінчик, відложив гусарську шапку зо шликом2 і ментик3, відкинув шаблю та їв, граючись водночас із кицькою, що терлась об його чоботи та муркотіла. На соняшні плями, кинені вікном, звідкись вийшла курка з цілим виводком курчаток, вогонь у ватрані від вітряного зідху спалахнув веселіше, і Бутенко серед цієї ідилії почув себе добре, зовсім добре. Правда, сніданок цей був занадто скромний, щоб він почував себе зовсім задоволеним, але надія на інші смашні речі, які без сумніву мусять бути в цій господі, просто крилила його. Треба було тільки пошукати господарів, щоб увічливо поговорити з ними про обід, неодмінно ввічливо, бо Бутенка змалечку навчили ввічливости і саме тут, у Франції, що до неї наш охтирець ніколи не мав серця, треба було її виявити.

1 Ватран — вогник, піч.

2 Шлик — суконна кругла шапка з загнутим хутряним обідком.

* Ментик — короткий гусарський верхній одяг з хутряною облямівкою на рукавах.

* Ступаки (ступанш) — вид грубого взуття.

Нараз, двері над сходами відчинились, і в них станула з'ява — прегарненька селюшка в деревляних ступанцях у білому фартусі і такому самому чепці, майстерному, спокусливому. Обоє так і застигли. Аж по довгій хвилині Бутенко підвівся і, як пристоїть кавалерові, чемно брязнув острогами.

Він у зовсім поправній французькій мові дуже чемно — так як би ця селюшка була якоюсь маркізою — прохав вибачення за свою інвазію1, але виявив свою глибоку надію, що йому цього не візьмуть за зле, вважаючи на загальний нелад у відносинах, спричинених війною, яка (ох, на жаль) не завжди дозволяє утримати рівень куртуазії2.

Селюшка не була занадто несмілива. Вона спочатку навіть досить грізно дивилась на нашого кавалера, неприязно і, мабуть, мала готовий випал кількох неприємних для Бутенка та його роду речень, але його чемність видно зробила своє: вона зійшла, стукаючи немилосерно ступаками по сходах, надолину і засміялась:

— Гаразд, гаразд, добре, що ви не прусак, батько мій не любить прусаків гірше чорта. Але як ви сюди попали? Ми на відшибі від походу.

— Панянко, — сказав полтавець, — мені самому трудно сказати. Мій кінь налякався ядра, що пролетіло зараз біля мене в час баталії, поніс, і годі було його завернути. Від ночі я блукаю по цій околиці, стративши орієнтацію. Гадаю, що це околиця Саннуа?

— Саннуа? Та це добрих чотири години їзди. Наша околиця Ґарж, а до Саннуа, власне, поїхав ще вчора батько купувати зерно, але битва, видно, перешкодила йому вернутись. Як гадаєте, там небезпечно?

— О ні, панянко, — запевнив її Бутенко, — пруський король, а тим більше імператор Олександер не є якісь новітні гунни, щоб зрівнювати міста з землею і винищувати спокійних мешканців.

— Ах, дякую вам, добрий молодий офіцире, — скрикнула мельниківна, — ви мені додаєте надії. І тому будьте гостем...

Бутенко ніколи не давався просити, а крім того, та панна мельниківна, що не уступала в нічому парижанці, свіжа і щебетлива, мов провісний ранок, відчинила шафу і добула звідти прерізні запаси, які

зовсім не вказували на те, що підпаризьким мірошникам жилось кепсько. Бутенко забув умить про війну, про полк і наступ на Париж.

1 Інвазія — вторгнення.

2 Куртуазія (франц.) — чемність, галантність у поведінці.

Він заїдав, аж лящало за вухами, а панянка сиділа на окрайці ослону, зложивши руки під фартухом, і дивилась на молодого гусарина, який зовсім не був поганий, а навпаки, повновидий і чорнявий, нічим не зрадив добродійного полтавського підсоння, яке викохує незрівнянні зразки краси обох полів. Бутенко не був якийсь особливий красунь, але і не був гидкий, у всякому разі його обличчя було приємне, їжак на голові премилий, вусик над повними губами тонкий і чорний, очі карі з іскорками, що нагадують молоду і шумливу, немов провісна повідь, шляхетну кров.

— Мене звуть Фер'нанда, — сказала мірошниківна, вислухавши зозульку, що виковувала години, — а вас, молодий пане?

— Никифор, — соромливо чомусь сказав Бутенко.

— Никифор — це гарно. А скажіть, як вам подобається ваше вояцьке ремесло?

— Не дуже, — просто сказав Бутенко, — я волію спокійне життя. Я маю хутір, сад, дім, в мене є коло чого ходити.

— В вашому краю? — замислено спитала Фернанда.

— Ну а де ж? — увічливо посміхнувся Бутенко, заїдаючи шинку й попиваючи вино, від чого його щоки і ніс почав міцно вилискувати.

— То ви багатий, а крім того, — додала Фернанда, повертаючи до війни, — це неприємно забивати людей. Ви не можете змінити свого життя?

— Коли б це можна було, — зітхнув охтирець, згадавши рідний дімок, левади й ставки батьківські, що їх справді покинув у миргородському повіті.

— Змінити можна завжди все, коли хочеться, — енергійно заявила мірошниківна, — війна нам також не служить. Старший брат загинув уже чотири роки в Еспанії, тепер взяли найменшого, що не мав п'ятнадцяти років, і його ранили під Монтеро. Тепер батько старий, сам нездужає працювати.

— То вам би здався наречений, — посміхнувся Бутенко. Фернанда соромливо спустила очі.

— Чому би й ні?

І щоб вийти якось із прикрого становища, вона запросила Бу-тенка подивитись на вітряк. Із горішнього вікна, мовляв, видно цілу околицю.

Бутенко смашно попоївши і попивши, радий був би десь прикор-нути й задати трохи храпака, але дівчині тяжко було відмовити. Постукуючи шаблею, що докучала при боці, подзвонюючи острогами, наш герой за Фернандою подався нагору. Сходи були вузесенькі та, стрімкі як нещастя, вели просто до неба, і треба було підтримувати за стан гостинну господиню, що Бутенко зробив із приємністю. А за таке добродійство належиться вдячність: годі було заплатити чимось іншим, як цілунком, який Фернанда і дала бравому нашому гусаринові. За ним пішов другий, і третій, і четвертий, і невідомо, кілько їх там було. Одним словом, хоч подорож нагору була досить довга, не можна було назвати її неприємною. Бу-тенкові і не снилися ніколи такі гожі мірошниківни.

Вітер не дармував, крутив крила, вони ліниво рипіли, вдолині дерлися кури, сонце світило на подвір'я, грало на узді Бутенкового коня, миші-шалапути бігали по соломі, ставали на задні лапи й ви-чверювали псотні міни, зозулька раз у раз виходила зі свого будиночка і кувала, а що там діялось далі нагорі, мені просто тяжко розповідати зовсім не тому, що підозрівав би я хороброго гусарина нашого в якихось негідних учинках, а просто тому, що оповідь про такі речі навіть найбільш дискретно підглядені, звичайно зайва, бо кожному відома. Думаю, що і ти, читачу, знайшовшись із прегар-ненькою мірошниківною на самоті, а маючи так, як пан Бутенко, не цілих двадцять років, потрапив би виповнити ці хвилини так, щоб і тобі, і твоїй допитливій товаришці не нудилось.

Також невідомо, як довго перебував охтирський гусарин на горищі вітряка під Ґарж, коли Фернанда, боса з соломою в чепці, підбігши до вікна, залементувала. Вони досі і не дивились на околицю. Бутенко прибіг на її лемент: з вікна видно було, як до млина, по рівній польовій дорозі скакало гальопом кількадесять вершників. Далеко за ними виднілись кольони війська, що пересувалось. Бутенко збілів: це були французькі вершники.

— Фернандо, — скрикнув він, — я пропав! Біс хотів, видно, щоб я забрів сюди, за лінію французьких пікетів. Або, що невиклю-чено, наші, проломані, відступили, і я опинився в цій пастці. Коня, ще час вирватись...

Але Фернанда вчіпилась у молодого старшину з міццю зубів бульдога. Вона запевнила його, що втікати нема найменшого глузду через те, що вітряк стоїть мов на долоні, і кожний рух біля нього видно за кілька гонів, а крім цього, вояки женуть як чорти. "Не бійся нічого, — моргнула вона, — я француженка, я їм так легко не дамся". Вона збігла по сходах, щоб відв'язати коня або хоч скинути сідло з нього, поки не над'їдуть. Бутенко, розглянувшись довкруги, шугнув у сховище, утворене кільканадцятьма мішками з мукою, зложеними тут на поді1.

Все було зроблено саме в час. Як тільки Фернанда вийшла зі стайні, під вітряком уже було шумно від мужви, що злазила з коней, брязкотіла шаблями, покрикувала і жартувала. Високий, хмурий офіцир у розшитому золотом мундирі зійшов з коня і попростував до світлиці, за ним подався ввесь почот запилених, заболочених старшин, що загукали вмить за вином, хлібом і їжею. Один, видно квартирмайстер, підозвав Фернанду, що зробила перед ним реверанс.

— Маршал Мортіє, дюк Тревізу, правдоподібно буде тут ночувати. У всякому разі буде тут, доки частини маршала Мармона не переправляться в Аржайтей через Сену. Підігрієш, маленька, вино і підсмажиш курку, маршал п'є ввечір тільки підогріте вино. Прусаків тут не було?

— Ні, пане.

— А росіян?

— Ані росіян, ваша милість. Старшина потріпав її по щічках.

— Тримайся, маленька, справи ще не такі погані.

— Нехай живе імператор, ваша милість, — хитро і голосно крикнула мірошниківна, — мої брати полягли за нього і Францію під Еспіносою й Монтеро.

Старшина зітхнув.

— Добре, дівча, тобі не забудуть твого патріотизму.

І він подався до світлиці, де за столом маршал Мортіє вже розгорнув свої карти й обмірковував деталі відступу за Сену, на мон-мартрські взгір'я.

Бутенко із своєї схованки, хоч-не-хоч чув усе, що діялось і говорилось надолині. Вістуни приходили, рапортували й відходили, у ватрані шкварчало від нашвидку смажених курей і гусей, що лягали трупом під рукою Фернанди, війська-полки, ескадрони, батерії.

1 Під — підвищення у вітряку, де знаходяться жорна.

бригади в шаленому марші пересувались під цирклем маршала дюка Тревізу, його сухий, прикрий голос брязкотів, мішаючись із брязкотом шабель і острог, верблюжі, слонячі, кінські імена сипались на адресу запізнених генералів і полковників, інші похмуро мовчали. Оборона Парижу мала початись у найближчі дні.

Бутенко почувався дуже зле. Його попросту кидало раз у холод, раз у нестерпну горяч, у схованці ставало душно від мучного пилу, кожна хвилина била в вилиці молотом: як можна було пальнути таку дурницю? Хто знає, що про нього вже говорять у полку, невідомо, як це все скінчиться тут? Розмови, які він слухав, підойма-ли волосся дубом. Та, з одного боку, якби йому вдалось вирватись, то це були неоціненні відомости для командування, з другого боку, це було надзвичайно нешляхетно, з третього — коли б його тут виловили, його становище важке як полоненого погіршилось би втроє за підслух. Але поволі звикаючи до свого стану (бо до чого тільки врешті людина не звикне?) Бутенко заспокоювався, пропасниця його минала, і він незчувся, як задрімав, а згодом, втомлений так дорогою, добре заснув.

Снився йому милий сон: начеб він був у себе на хуторі і цькував гончаками зайця, заєць шпарко гнав через ріллю, Бутенко скакав верхи, поруч нього Фернанда в амазонці і в чепці, за нею всі сусіди з околиці: Мироновичі, Вітри, Кулики, Бобрики, Суховієнки, псарі кричали: "Ату його, ату його", а тут знечев'я заєць перекинувся у Шварценберга і пудив просто під ноги Бутенкового коня. Бутенко хотів стьобанути його нагайкою, але дістав здоровенного стусана і вилетів із сідла у пухку ріллю, впав, зарився носом і стогнав, заєць Шварценберг зник, а на його

місце прийшов здоровенний дядько у ґренадієрській кучмі1 і просто товк його Фернандиним ступанцем.

— Вставай, гей ти, вставай...

Хтось настирливо кричав над головою.

— Пане капітане від вітряків, вставайте, — глумливо додав другий.

— Чуєте, добродію-мірошнику, вставайте, час!

Кругом стояв регіт. Щось світило в очі. Нарешті Бутенко їх відкрив. Перед ним стояли і реготались просто йому в лице французькі старшини й вояки. Бутенко зірвався і виглядав, як білий стовп: увесь він присипаний був мукою, мука сіла на вуси, на розшиті груди, на еполети, на чоботи. Це мусив бути жалюгідний вигляд, а вони всі аж заходились від реготу. Бутенко тільки кліпав очима, сам пробував безглуздо посміхатись і зчищувати брошно, але від того пилюка ще більшала і врешті нічого не було видно, крім якоїсь важкої білої імли.

* Кучма — висока бараняча шапка.

— Що там таке? — крикнув іздолу Мортіє, — що там діється? Два кіннотчики пхнули Бутенка наперед по сходах вниз. Зало-

мотіло від чобіт, так якби збігало принаймні півтораста чортів із горища. Бо Бутенко якось виховзнувся з рук і, посовгнувшись по сходах, злетів просто вниз без зупинки, поки не опинився на цегляній підлозі, оточений хмарою борошна. І це видовище було таке потішне, що сам суворий Мортіє не витримав і засміявся.

— Хто ви такий?

Старшина за нього заявив, що вояки ненароком найшли в стайні коня з російською збруєю і сідлом, а перекинувши вітряк здолу догори, найшли цю людину між мішками.

Маршал перестав сміятись і глянув на Бутенка. Той несміливо подав своє прізвище, полк і ранґу та оповів коротко пригоду, звичайно, поминаючи особисті подробиці. Високий, чорнявий чоловік із утомленим обличчям презирливо дивився на нього. Між вояками Бутенко помітив Фернанду, що плакала, закривши лице фартухом.

— Те, що ви оповідаєте, молодий офіцире, — почав маршал, — мало скидається на правду. Не розумію, як ви могли так далеко відбитись від своїх, коли до того ваша бригада, наскільки нам відомо, не дійшла навіть до Саннуа, а бівакувала в Понтуа? Скоріше, все це виглядає, що вас із спеціяльною місією вислали в цю околицю. І тому без найменшої надуми наказую вас розстріляти як шпигуна...

— Ваша світлосте, — почав Бутенко, — це буде фатальна помилка...

Маршал нетерпляче кивнув головою і повернувся плечима, щоб далі розглядати карти. Але його спинила Фернанда, що, розіпхавши вояків, вчіпилась йому за рукав.

— О, маршале, ви не зробите цього. Як кохаю мою покійну матінку, він не шпигун. Це бравий чоловік, якого змусили битись проти нас. Коли б він був шпигуном, то чи я, якої брати згинули за імператора, один під Еспіносою, другий під Монтеро, дозволила б йому тут перебувати? Я ручу за нього, маршале...

— А звідки ви його знаєте? — спитав Мортіє, здається зворушений тою згадкою про братів, що вмерли на полі хвали. — Ви його знали раніше?

Фернанда соромливо взялася за край фартушка.

— Це мій наречений, маршале. Він нині обіцяв оженитись зі мною і дати свою частину до млина, коли там попродає своє; це багатий чоловік, має хутір і сад, вітряк також, і він зовсім не хоче воювати... а наш батько вже досить кволий...

— І ви це так швидко вирішили і залагодили? — спитав, посміхнувшись, Мортіє.

— На війні все робиться швидше, аніж у час миру, маршале, — скромно відповіла Фернанда, а всі з маршалом вибухли сальвою1 реготу.

Бутенко волів би бути тепер під землею на тисячі миль. Він дійсно виглядав йолопувато, присипаний мукою, знайдений у такій безглуздій ситуації, зв'язаний з цією дурною дівчиною. Він проклинав той день і ту годину, коли сюди приїхав. Краще було б його розірвало ядро артилеристів Мармона. Але не було ради.

— Так що ж, пане вітрячаний Казаново, — з усміхом сказав Мортіє, — я повинен би вас розстріляти і не лиш як шпигуна, а просто тому, що нам ніколи тягатися із бранцями, тим більше, що ваші козаки, як нам відомо, з засади не беруть наших у полон, а вбивають. Але ця панянка вставляється за вами й ручить за вас, не хочу її кривдити. "Ви поїдете до кватири як воєнний полонений, але з тим, що, давши мені слово, по війні оженитесь із цією панянкою. Так чи ні?

— Так, маршале, — промимрив Бутенко, тупо вдивляючись у землю.

— О мій Никифоре, — скрикнула Фернанда і повисла в нього на шиї.

Кімната знов наповнилась реготом. Але маршал спохмурнів і все стихло. Небавом Бутенка посадили на коня, і два кірасієри мали ескортувати його до Сен-Дені, штабової кватири. Він похнюплено сидів у сідлі, без шаблі й без пістолів, вихуділий і посоловілий.

Сальва — залп. 82

У своему червоному мундирі, присипаному ще досі мукою, нагадував якогось общипаного півня. Фернанда відводила його далеко за частокіл і говорила:

— Никифоре, як тільки скінчиться війна, маєш ставитися тут. Батько все буде знати і вже поділимось до того часу. Йому нехай залишається млин, а ми збудуємо там за винницями новий дімок. Я не знаю, що там ти маєш вдома, та якось воно буде...

При дороговказі, де дорога звертає в рівнину Сен-Дені, вона стала навшпиньки й, незважаючи на вояків, що сиділи над шляхом або проїздили з гарматами й на ящах* зложила на Бутенковому підборідді діловитий поцілунок. Вітряк ліниво поскрипував, ледве рушав крилом. Копита задудоніли.

*Ящ — кузов воза

***

Фернанда довго чекала свого нареченого. Не дочекалась його в час по підписанні першого паризького миру, хоч батькові її, що їздив до головної кватири, сказали, що всі полонені випущені на волю. Три місяці перед поворотом імператора з Ельби вона сповила хлопчика, бо хлопці тепер були більш потрібні, ніж коли. Не прийшов ніхто до неї і тоді, коли після Ватерлоо знов вивезено імператора і, як казали знайомі, росіяни знов бівакували на Елісейських Полях. Старий вітряк крутився, і Фернанда марно виходила до дороговказу виглядати свого нареченого, враз із хлопчиком, що почав уже й підбігати. Врешті, тому що батько ставав усе більш немічний, а без чоловіка вітряк зле вертівся, гарна Фернанда вийшла заміж за одного доброго сусідського хлопця.

А про пана Бутенка ми знаємо тільки те, що коли скінчились всі війни і походи, коли трохи стихло в тій старій Європі, з мундиром поручника він пішов на пенсію і проживав довгі та тихі роки на хуторі свому по дорозі з Лохвиці до Лубень. Грав він добре у віста, говорив як слід по-французьки, уживав французьких перфум, обережно вів господарство, курив тільки турецький тютюн, носив коронки біля синього сурдута, що добре облягав його стрункий стан, любив колишні кампанії й походи, проте не любив згадувати про обставини, в яких попав у полон. Обличчя його тоді з рожевого ставало бурякове, він добував із кишені сурдута велику кратовану1 хустину, сякав у неї носа довго й голосно, і це нагадувало звук військової сурми. А безпосередньо після цього починав говорити про зайців.

*1 Кратований — картатий.